

УДК 343.535

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2021.23.25>

ПРО СОЦІАЛЬНУ ОБУМОВЛЕНІСТЬ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ЗЛОВЖИВАНЬ НА ОПТОВИХ ЕНЕРГЕТИЧНИХ РИНКАХ

Бартош Інна Іванівна,
аспірантка кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
(Донецький національний університет
імені Василя Стуса, м. Вінниця, Україна)

Стаття присвячена критичному аналізу рішення Верховної Ради України про доповнення Кримінального кодексу України новими статтями 222-2 та 232-3, за результатами якого були зроблені науково обґрунтовані висновки про соціальну обумовленість цих змін, зокрема, їхню відповідність таким принципам криміналізації, як пропорційність позитивних і негативних наслідків криміналізації та достатня суспільна небезпечність діяння.

Зокрема, за наслідком написання статті було доведено помилковість обраного парламентаріями та втіленого Законом від 19 червня 2020 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів» способу удосконалення кримінального законодавства.

З посиланням на офіційні дані та наведені у зв'язку з їхнім викладенням аргументи щодо поширеності різних проявів порушень конкурентного законодавства, завданих ними збитків, а також штрафів, накладених за їхнє вчинення, обґрунтовується положення про те, що у випадку доведення неефективності боротьби з відповідними порушеннями іншими, аніж кримінально-правові, засобами, Кримінальний кодекс України мав би бути доповнений не казуїстичними статтями 222-2 та 232-3, а єдиною загальною нормою, яка б охоплювала: по-перше, не лише зловживання на оптовому енергетичному ринку, а й в інших сферах; по-друге, не лише прояви недобросовісної конкуренції, а й інші найбільш небезпечні порушення конкурентного законодавства, що призвели до відповідних наслідків.

Водночас зауважується, що у разі доведення протилежного, кримінальне законодавство взагалі не мало зазнавати змін. У цьому разі протидія посяганням, передбаченим у статтях 222-2 та 232-3 Кримінального кодексу України, мала б, як і в існуючій наразі ситуації з усіма іншими порушеннями конкурентно-антимонопольного законодавства, забезпечуватися нормами відмінних від кримінального галузей права.

Ключові слова: оптовий енергетичний ринок, зловживання, маніпулювання, інсайдерська інформація, криміналізація, соціальна обумовленість.

ON SOCIAL CONDITIONS OF CRIMINALIZATION OF ABUSE IN WHOLESALE ENERGY MARKETS

Bartosh Inna Ivanovna,
Graduate Student at the Department
of Constitutional, International
and Criminal Law
(Vasyl' Stus Donetsk National University,
Vinnitsa, Ukraine)

The article is devoted to a critical analysis of the decision of the Verkhovna Rada of Ukraine to supplement the Criminal Code of Ukraine with new articles 222-2 and 232-3, as a result of which scientifically based conclusions were made about the social conditionality of these changes, in particular, their compliance with such principles of criminalization as the proportionality of positive and negative consequences of criminalization and sufficient public danger of the act.

In particular, based on the results of writing the article, the erroneousness of the method of improving the criminal legislation chosen by the parliamentarians and embodied by the Law of June 19, 2020 "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Simplification of Attracting Investments and Introduction of New Financial Instruments" was proved.

With reference to official data and the arguments given in connection with their presentation about the prevalence of various manifestations of violations of competition law, the damage caused by them, as well as the fines imposed for their commission, the provision is substantiated that if it is proved that the fight against the relevant violations by others is ineffective, than criminal law, by means, the Criminal Code of Ukraine should be supplemented not with casuistic articles 222-2 and 232-3, but with the only general rule that would cover: firstly, not only abuses in the wholesale energy market, but also in other areas ; secondly, not only manifestations of unfair competition, but also other most dangerous violations of competition law, which entailed the corresponding consequences.

At the same time, it is noted that in the case of proving the opposite, the criminal legislation should not have undergone changes at all. In this case, countering the encroachments provided for in Articles 222-2 and 232-3 of the Criminal Code of Ukraine, as in the current situation with all other violations of competition and antimonopoly legislation, should have been ensured by norms other than criminal branches of law.

Key words: wholesale energy market, abuse, manipulation, insider information, criminalization, social conditioning.

Постановка проблеми. 19 червня 2020 р. Верховною Радою України (далі – ВРУ) було ухвалено Закон України № 738-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів» (далі – Закон від 19 червня 2020 р.). Результатом набрання чинності цим законодавчим актом стало не лише виключення та істотне оновлення редакцій низки існуючих і раніше, а й поява у системі розділу VII Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» (далі – розділ VII) двох нових заборон, присвячених регламентації кримінальної відповідальності за зловживання виключно на оптових енергетичних ринках – ст. 222-2 «Маніпулювання на енергетичному ринку» та ст. 232-2 «Незаконне використання інсайдерської інформації щодо оптових енергетичних

продуктів». Потребою критичного осмислення відповідного рішення законодавця і пояснюється необхідність написання цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній юридичній літературі проблематика кримінально-правової охорони господарської діяльності ставала предметом наукових розвідок таких вчених, як П. С. Берзін, Р. А. Волинець, Н. О. Гурова, О. О. Дудоров, Д. В. Каменський, О. О. Кашкаров, В. М. Киричко, Р. О. Мовчан, О. І. Перепилиця, А. М. Ришелюк та інших. Попри позначену доктринальну активність, мусимо констатувати, що роботи названих авторів виконувалися ще до прийняття аналізованих змін до кримінального законодавства, через що в них і не досліджувалася соціальна обумовленість останніх.

Саме тому **метою** цієї статті є аналіз рішення вітчизняних парламентаріїв про доповнення КК України новими статтями 222-2 та 232-3, за результатами якого мають бути зроблені науково обґрунтовані висновки про соціальну обумовленість цих змін, зокрема, їхню відповідність таким принципам криміналізації, як пропорційність позитивних і негативних наслідків криміналізації та достатня суспільна небезпечність діяння.

Виклад основного матеріалу. У кримінально-правовій доктрині є добре відомим та загалом вважається аксіоматичним положення про те, що якою б небезпечною не була та чи інша поведінка, її криміналізація ніколи не може розглядатись як абсолютне благо і завжди представляє собою жертвування одними інтересами суспільства заради інших, більш значущих. Через це за своєю сутністю криміналізація будь-якого діяння повинна здійснюватися з позицій підходу до неї як до соціальної необхідності [1, с. 220] і бути можливою лише тоді, коли шкода, що спричиняється застосуванням заходів кримінально-правового впливу за вчинення суспільно небезпечного діяння, є явно меншою тієї шкоди, яка спричиняється самою такою поведінкою [2; с. 83]. Зазначеними обставинами пояснюється наявність і необхідність урахування такого соціального (соціально-психологічного) принципу криміналізації, як *принцип співмірності позитивних і негативних наслідків криміналізації*.

Розглядаючи відповідний принцип криміналізації, передусім слід пригадати концепцію *ultima ratio*, яка означає, що криміналізація діяння може тільки тоді бути правомірною і обґрунтованою, коли інші засоби вирішення соціальної проблеми (за допомогою інструментарію адміністративного, цивільного, господарського права, тобто через некримінальні санкції чи регулювання) не є ефективними. Іншими словами, в її основі лежить розуміння субсидіарного характеру кримінально-правового регулювання, його «фрагментарний» характер [3, с. 21].

Зважаючи на предмет та мету цього дослідження, особливу увагу варто звернути на слова відомої російської криміналістки Н. О. Лопашенко стосовно того, що необхідність врахування зазначеного принципу криміналізації (власне, як і згаданої концепції *ultima ratio*) набуває першочергового значення саме при криміналізації у сфері економічної діяльності. Свою позицію юристка резонно пояснює тим, що корекція небажаної економічної поведінки шляхом встановлення кримінально-правової заборони доцільна і виправдана лише тоді, коли саме криміналізація принесе більше користі, ніж інші заходи впливу на цю поведінку, до яких, передусім, слід відносити економічні заходи, передбачені цивільним, господарським, банківським, митним та іншим законодавством. Вчена переконана, що пріоритет у регулюванні економічної поведінки повинен завжди надаватися саме останнім [2, с. 83].

Водночас варто визнати наявність деяких вагомих аргументів на користь включення відповідних зловживань саме до кола кримінально протиправних діянь. Зокрема, тут пригадуються слова Д. В. Каменського відносно того, що причинами недостатності та

неефективності адміністративно-правових заборон щодо інсайдерських зловживань (про маніпулювання у цьому разі не йдеться) є:

1) небезпека інсайдерських зловживань, механізм вчинення яких нагадує високоінтелектуальне шахрайство. При цьому вчений відмічає, що «класичні» склади шахрайства тут просто не «спрацьовують»;

2) заподіяна такими зловживаннями типова шкода значно перевищує розмір штрафу як адміністративного стягнення;

3) сумнівність установлення факту інсайдерського зловживання у межах провадження у справах про адміністративні правопорушення та зумовлена цим потреба у проведенні оперативно-розшукових і кримінально-процесуальних заходів [4, с. 578, 589].

Та чи є підстави стверджувати, що для протидії аналізованим зловживанням були використані всі наявні в арсеналі держави згадані «інші засоби вирішення соціальної проблеми (за допомогою інших галузей права)», які, проте, виявилися неефективними, через що законодавець і був змушений звернутися до використання специфічного кримінально-правового інструментарію? Вважаємо, що з огляду на наявність низки аргументів відповідь на це питання має бути негативною.

Насамперед необхідно пригадати, що лише після ухвалення Закону від 19 червня 2020 р. та подальшого доповнення КК України статтями 222-2 та 232-3 парламентарії нарешті «згадали» про:

– по-перше, існування прогалин у правовому регулюванні відносин, пов'язаних із вчиненням аналізованих зловживань, зокрема, відсутність законодавчого визначення понять «маніпулювання на енергетичному ринку» та «незаконне використання інсайдерської інформації щодо оптових енергетичних продуктів»;

– по-друге, можливість боротьби з відповідними зловживаннями за допомогою не кримінальних, а, наприклад, господарських санкцій.

Причому характерним є те, що авторами усіх поданих законопроектів (за найскромнішими підрахунками їх нараховується більше п'яти) за вчинення розглядуваних посягань пропонується встановити штрафи, які є вищими аніж навіть ті, що закріплені у статтях 222-2 та 232-3 КК України. Скажімо, проектами № 4503 та № 4503-д до суб'єктів, які скоюють маніпулювання на енергетичному ринку, передбачено застосування штрафу в розмірі від 100 тис. до 150 тис. НМДГ, а за порушення встановлених обмежень щодо використання інсайдерської інформації – від 50 тис. до 100 тис. НМДГ; проектом 4503-1 – взагалі до 3 млрд (!!!) НМДГ (за обидва посягання); не набагато нижчі штрафи – до 600 млн НМДГ – фігурують і в проекті спеціального Закону від 1 квітня 2021 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання зловживанням на оптових енергетичних ринках».

Зважаючи на такі розміри штрафів, виникає логічне та, мабуть, у деякій мірі й риторичне питання: а чи був сенс у встановленні кримінальної відповідальності за вчинення відповідних зловживань, якщо максимальний розмір передбачених у статтях 222-2 та 232-3 КК України штрафів сягає «лише» (порівняно з проєктованими господарськими санкціями) 80 тис. НМДГ?

У контексті розгляду відповідного принципу криміналізації хотілося б зауважити, що на існування проблеми зловживань на оптових енергетичних ринках у своїх заявах перманентно вказують (-вали) як самі учасники ринку, так і контролюючі органи.

Наприклад, листом від 01 червня 2021 р. № 01/22485 НЕК «Укренерго» поінформувала НКРЕКП, що протягом травня 2021 р. спостерігається реалізація учасниками ринку обсягів електроенергії, що мають сумнівне джерело походження. Звертається увага на тому, що середня ціна з початку травня 2021 р. на ринку «на добу наперед» для

базового навантаження складає менше 1000 грн/МВт*год, а 23 травня 2021 р. досягла відмітки 409,82 грн/МВт*год. При цьому за результатами оперативного моніторингу виявлено, що подання низьких цінових заявок здійснювали здебільшого трейдери та електропостачальники.

Однак спеціалісти НЕК «Укренерго» переконані в тому, що попередження та унеможливлення таких випадків має бути досягнуто не за рахунок встановлення кримінальної відповідальності за відповідні діяння, а за допомогою удосконалення саме регулюючого законодавства (зокрема, постанови НКРЕКП від 08 квітня 2020 р. № 766 «Про дії учасників ринку електричної енергії у період дії карантину та обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)»), яке мало забезпечити створення належних передумов, що унеможливають здійснення маніпуляцій учасниками ринку з продажем електричної енергії та стабілізують ринкові індикативи [5].

Схожу позицію займає і АМКУ. Останній неодноразово рекомендував Міненерго та НКРЕКП імплементувати дієву систему моніторингу діяльності учасників ринку електричної енергії (відповідно до Регламенту 2011/1227/ЄС Європейського парламенту та Ради від 25 жовтня 2011 р. про цілісність і прозорість оптового енергетичного ринку) та передбачити штрафи за маніпуляції, які повинні бути ефективними, пропорційними та відображати характер, тривалість та серйозність: 1) порушення; 2) шкоди, заподіяної споживачам; 3) потенційну вигоду порушника від маніпулювання на ринку електричної енергії.

Ну а чи не найдієвішим способом боротьби з маніпуляціями на ринку електричної енергії потенційно може стати внесення змін до відповідних Правил ринку «на добу наперед» (РДН) та внутрішньодобового ринку (далі – ВДР) з метою встановлення мінімальних цін на РДН та ВДР для уникнення подачі необґрунтовано низьких цін у заявках на продаж електричної енергії. Наприклад, у травні 2020 р. НКРЕКП заявила, що якщо окремі учасники будуть продовжувати маніпулювати ціновими заявками, регулятор розглядатиме можливість вжити безпрецедентні заходи, зокрема, шляхом визначення мінімальних цін на РДН на рівні 980 грн/МВт у денний період та 567 грн/МВт у нічний період. За словами представників НКРЕКП, таке рішення допоможе стабілізувати цінову політику на ринку електричної енергії [6].

Наявність великої кількості зловживань цінового характеру у сфері електроенергетики не залишилась і поза увагою представників наукової спільноти. Та характерно і в деякій мірі навіть симптоматично, що й вони вказують на те, що для подолання цієї проблеми насамперед потрібно модернізувати систему регулювання цін і тарифів, переглянути умови функціонування і діяльності суб'єктів природних монополій задля забезпечення більш суворого контролю і припинення зловживань з боку суб'єктів природних монополій, адже існуюча наразі система контролю потребує модернізації та удосконалення як з точки зору впровадження нових регуляторів, так і налагодження чіткої взаємодії між національними комісіями та АМКУ [7, с. 159].

Проте, навівши відповідні численні аргументи, необхідно пригадати і загально-визнане положення про відмінне цільове призначення господарської та кримінальної відповідальності, адже в деяких випадках застосування останньої, якій у набагато меншій мірі притаманний компенсаційний характер, є виправданим навіть тоді, коли нормами інших галузей права передбачені більш високі суми штрафів. У цьому аспекті варто пригадати хоча б контрабанду та передбачені статтями 482–483 Митного кодексу України санкції; незаконну діяльність з організації або проведення азартних ігор, лотерей (ст. 203-2 КК України) та санкції, передбачені Законом України «Про

державне регулювання діяльності щодо організації та проведення азартних ігор» тощо. Та чи відноситься наша ситуація саме до таких випадків, коли встановлення кримінальної відповідальності є необхідним кроком навіть попри наявність (в ідеалі, звичайно) високих розмірів господарських штрафів?

Ми цілком свідомі того, що науково обґрунтована відповідь на це непросте питання не може бути отримана лише за результатами аналізу одного лише принципу співмірності позитивних і негативних наслідків криміналізації. Очевидно, що досягнення цієї мети вимагає комплексного розгляду всіх принципів криміналізації загалом, але насамперед – такого визначального та тісно пов'язаного з попереднім *принципу достатньої суспільної небезпечності діяння*.

Зокрема, хотілося б пригадати резонні застереження фахівців, які зазначали, що зміст цього принципу полягає не в тому, щоб завчасно встановити ознаки, які свідчать про достатньо високу суспільну небезпеку будь-якого діяння, а у вказівці на необхідність щоразу обговорювати і вирішувати весь спектр питань, пов'язаних з оцінкою специфічної суспільної небезпеки конкретного різновиду діянь: чи існує така небезпека; у чому саме вона полягає; яким саме суспільним відносинам спричиняється шкода і яка саме; яка динаміка цієї небезпеки, чому вчора питання про неї не виникало, а сьогодні стало актуальним; і, нарешті, найважливіше для нас питання – *а чи є відповідна суспільна небезпека настільки високою, щоб ставити діяння в один ряд з уже включеними в кодекс і виділяти із групи **однорідних діянь**, що не підлягають криміналізації* [1, с. 217].

У цьому контексті слід вказати на те, що хоча в Україні на законодавчому рівні (Законом від 15 листопада 2011 р.) було фактично закріплено (через виключення статей 228 та 230 КК України) положення про недоцільність кримінально-правового регулювання відносин у сфері дотримання конкурентного законодавства (із винятком про специфічні відносини, які охороняються статтями 229, 231–232), Законом від 19 червня 2020 р. до системи розділу VII вводяться дві нові норми (статті 222-2 та 232-3), якими встановлюється кримінальна відповідальність саме за окремі прояви антиконкурентних дій на оптових енергетичних ринках.

Зважаючи на це, поставлене вище питання можна сформулювати і дещо інакше: якщо законодавець все ж вирішив укотре змінити вектори кримінально-правової політики¹ і знову визнав доцільним встановити кримінально-правову (поруч з іншими) охорону відносин у сфері дотримання конкурентного законодавства, то чому він криміналізував саме і лише ті діяння, про які йдеться у статтях 222-2 та 232-3 КК України?

Своєю чергою це питання умовно можна розділити на два наступних.

Насамперед виникає питання (*умовно перше*) про те, чому, попри інформацію АМКУ про наявність відповідних зловживань і в інших сферах, криміналізовані були маніпулювання та незаконне використання інсайдерської інформації лише на оптових енергетичних ринках?

Відповідно до офіційної статистики, загалом за 2020 р. АМКУ було виявлено: 877 фактів антиконкурентних узгоджених дій суб'єктів господарювання та 147 проявів недобросовісної конкуренції, з яких 126 – поширення інформації, що вводить в оману, та 6 – досягнення неправомірних переваг у конкуренції.

Але найцікавішою та водночас найкориснішою для нас виявилась інформація про структуру відповідних порушень за галузями. Зокрема, серед 100 % проявів антиконкурентних узгоджених дій суб'єктів господарювання: 23,8 % припало на сферу будівництва та будівельних матеріалів; 16 % – АПК, 9,4 % – транспорт; 3 % – охорона

¹ Детальніше про проблеми формування та реалізації політики у сфері кримінально-правової охорони господарських відносин див. [8; 9].

здоров'я, лікарські та медичні засоби; 1,7 % – зв'язок та телекомунікації, 28,5 % – інші ринки, і лише (відносно) 16 % – ПЕК і ЖКГ [10].

Варто вказати й на те, що серед завдань АМКУ на 2021 р. з виявлення та припинення порушень конкурентного законодавства на окремих ринках фігурує не лише оптовий енергетичний ринок, а й сфера реклами лікарських засобів, біологічно активних добавок, лікувальних процедур, антисептичних засобів, ринок банківських послуг, сфера діяльності морських портів, залізничних вантажних перевезень, антиконкурентні практики під час карантинних заходів, запроваджених через COVID-19, у сфері споживчих товарів тощо [11].

Водночас неминуче виникає і питання (*умовно друге*) про те, чому кримінальна відповідальність була встановлена лише за згадані вище і не передбачається за вчинення інших порушень конкурентно-антимонопольного законодавства?

Зокрема, у контексті поставленого питання хотілося б пригадати, що, крім передбачених п. 1 ч. 2 ст. 6 Закону України «Про захист економічної конкуренції» «встановлення цін чи інших умов придбання або реалізації товарів» (цей пункт корелюється з абз. 5 п. 1.4 Правил ринку «на добу наперед», в якому міститься нормативне визначення таких дій, як «маніпулювання на енергетичному ринку»), у ст. 6 відповідного Закону наводяться ще й одразу сім інших проявів, які мають розцінюватись як антиконкурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання. Скажімо, у п. 4 йдеться про такий вид порушення, як «спотворення результатів торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів», частка якого серед усіх зафіксованих у 2020 р. проявів антиконкурентних дій суб'єктів господарювання (загалом 877) склала цілих 96,6 % (848), а загальна сума накладених штрафів за це порушення сягнула 489 млн 426 тис. грн (72 % від усіх штрафів). При цьому слід звернути увагу на невідповідність цих показників, які демонструють стабільну динаміку вже декілька років поспіль. Наприклад, у 2019 р. частка таких порушень склала 96,9 % (775 із 799), а сума штрафів – 18,4 % (1 млрд 501 млн 776 тис. грн) [10].

Зважаючи на наведені офіційні показники, у нас виникає чергове риторичне запитання: а чи є такі або інші подібні дії менш небезпечними за передбачені статтями 222-2 та 232-3 КК України за умови, що ними завдана однакова шкода? Очевидно, що ні, а тому доводиться констатувати, що на поставлені вище питання просто неможливо отримати хоча б більш-менш логічні відповіді.

Висновок. Отже, наведені у статті аргументи дозволяють стверджувати і не залишають сумнівів відносно помилковості обраного парламентаріями та втіленого Законом від 19 червня 2020 р. способу удосконалення кримінального законодавства, адже останнє:

– або ж, у випадку доведення неефективності боротьби з відповідними порушеннями іншими, аніж кримінально-правові, засобами, мало б бути доповнено не казуїстичними статтями 222-2 та 232-3 КК України, а єдиною загальною нормою, яка б охоплювала: по-перше, не лише зловживання на оптовому енергетичному ринку, а й в інших сферах; по-друге, не лише прояви недобросовісної конкуренції, а й інші найбільш небезпечні порушення конкурентного законодавства, що призвели до відповідних наслідків. Хибність же іншого шляху, котрий, на жаль, і був обраний вітчизняними парламентаріями і який полягає в інстинктивному реагуванні на перманентно виникаючі в суспільстві економічні виклики, вже був переконливо аргументований на сторінках юридичної літератури. Адже очевидно, що з розвитком економічних відносин неминуче виникатимуть і нові загрози у відповідній сфері на кшталт тих, з якими зараз зіштовхнувся оптовий енергетичний ринок. «Проте хіба кожного разу, – задаються питанням О. О. Дудоров та Р. О. Мовчан, – коли в Україні ставатиме

актуальною протидія тій чи іншій економічній проблемі, розділ VII має доповнюватися новими казуїстичними заборонами?» [9, с. 123]. Як і вчені, переконані, що ні;

– або ж, у випадку доведення протилежного, взагалі не мало зазнавати змін. У цьому разі протидія посяганням, передбаченим у статтях 222-2 та 232-3 КК України, мала б, як і в існуючій наразі ситуації з усіма іншими порушеннями конкурентно-антимонопольного законодавства, забезпечуватися нормами відмінних від кримінального галузей права.

Список використаних джерел:

1. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация : монографія / В. Н. Кудрявцев, П. С. Дагель, Г. А. Злобин и др.; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. М. Яковлева. Москва : Наука, 1982. 304 с.
2. Энциклопедия уголовного права. Т. 1: Понятие уголовного права. Санкт-Петербург : Издание профессора Малинина, 2005. 689 с.
3. Гацелюк В. Криміналізація суспільно небезпечних діянь протягом дії Кримінального кодексу України 2001 року: останні сюжети на фоні загальної палітри законодавчих рішень. Київ : ВАІТЕ, 2021. 228 с.
4. Каменський Д. В. Відповідальність за економічні злочини у Сполучених Штатах Америки та Україні: порівняльно-правове дослідження : монографія / передне слово д-ра юрид. наук, проф. О. О. Дудорова. Київ : ВД «Дакор», 2020. 1128 с.
5. Обґрунтування до рішення НКРЕКП про врегулювання актуальних питань діяльності учасників ринку електричної енергії. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Fwww.nerc.gov.ua%2Fstorage%2Fapp%2Fuploads%2Fpublic%2F616%2Fff3%2Ff2d%2F616ff3f2d0cb5930664905.pdf&cflen=255876&chunk=true>.
6. Кривешко А. Маніпуляції ціновими заявками та обсягами електроенергії на ринку: як з цим боротися?. URL: <https://everlegal.ua/manipulyatsiyi-tsinovymy-zayavkamy-ta-obsyagamy-elektroenergiyi-na-rynku-yak-z-tsym-borotysya>.
7. Швидка Т. І. Економічна конкуренція: сучасний стан законодавчого забезпечення та перспективи його модернізації : монографія. Харків : Право, 2020. 376 с.
8. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. *Законодавство України* про кримінальну відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності – час визначитись зі стратегією розвитку. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 2. С. 215–263.
9. Дудоров О. О., Мовчан Р. О. Розвиток законодавства України про кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності: проблеми і тенденції. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2020. № 4. С. 120–140.
10. Звіт Антимонопольного комітету України за 2020 рік: затв. Розпорядженням Антимонопольного комітету України від 11.03.2021 № 7-рп. URL: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/viewer.html?pdfurl=https%3A%2F%2Famcu.gov.ua%2Fstorage%2Fapp%2Fuploads%2Fpublic%2F605%2F4a0%2Fe26%2F6054a0e268fc0702551413.pdf&cflen=8449492&chunk=true>.
11. Звіт Рахункової палати України «Про результати аналізу Звіту Антимонопольного комітету України за 2020 рік у частині, що впливає на виконання державного бюджету». URL: <https://rp.gov.ua/FinControl/FinReports/?id=851>.